

Ховрич С.

Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського

БРЕЖНЄВСЬКА ЕПОХА ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ ПОСТАНОВИ ЦК КПРС ВІД 21 ТРАВНЯ 1980 Р.

У статті досліджені характерні риси радянської епохи «застою» (наприклад, у суспільно-політичній сфері – формалізм, популізм, демагогія, засилля ідеологічних установок) у контексті травневої постанови ЦК КПРС 1980 р., а також визначені негативні тенденції (спад виробництва, низька продуктивність праці тощо), що мали місце в економіці в останні роки правління Леоніда Брежнєва (1964–1982). Автор довів, що головною причиною появи постанови «Про стан...» було невиконання відповідною установою завдань десятирічного плану (1976–1980). Партиїно-державне керівництво вдалося до голосливої критики, яка, як стверджується у статті, виявилася безрезультатною. Водночас, як вважає автор, ставилася мета децю активізувати діяльність бюрократичного апарату, мобілізувати всі наявні сили щодо наведення порядку всередині партії і чиновництва. Але подібні дії не мали успіху.

Ключові слова: економіка, постанова, олігархія, бюрократія, тоталітаризм, СРСР, ідеологія, корупція, криза.

Епоха «застою» в історії СРСР посідає одне із чільних місць. У громадян-очевидців зафіксувалося двояке її сприйняття на рівні «було добре» – «суцільний дефіцит». Навіть ґрунтовні дослідження науковців не до кінця зруйнували стереотипи, сформовані принаймні у 70-х рр. ХХ ст. Як відомо, соціально-економічна, політична та ідеологічна кризи поклали край існуванню псевдосоціалістичної імперії Сталіна – Брежнєва (назву взято із статті Ю.М. Щербака «Самостійна, суверенна» [26]). Виробники були неспроможні виконати завдання, які поставила перед ними номенклатура. Ще в 1973 р., за свідченням радянського історика і партійного діяча Анатолія Черняєва (1921–2017), заступник голови урядового органу СРСР, який контролював виконання планів і розподіл виробленого, та окремі секретарі ЦК «добре розуміють, що справа у повсюдному і загальному невиконанні планів» [22]. Відчуваючи наближення краху держави-гіганта, партеліта опинилася спочатку в стані паніки, потім – шоку, що врешті-решт привело до паралічу її діяльності. За таких умов радянське керівництво, вкотре рятуючи свій престиж, вдалося до театральних жестів. Так, за звичним сценарієм в країні час від часу влаштовували показові кампанії «праведних гонінь». Аналіз доби «розвинутого соціалізму», переконані, дасть змогу зрозуміти причини живучості

окремих радянських міфів у сучасних умовах і виробити дієвий механізм протидії їм.

Праці радянських дослідників досить тенденційні (П. Ігнатовський, Г. Козлов, Б. Сухарєвський та інші). Наприкінці 80-х – на початку 90-х рр. ХХ ст. стартувала нова хвиля праць критичного підходу в оцінці періоду «розвинутого соціалізму». Вагомий внесок у дослідження цієї теми зробили такі вчені, як В. Баран, В. Даниленко, В. Тіхонов, В. Попов, Н. Лаас і т. д. Нами опрацьовані окремі опубліковані документи, а також свідчення очевидців (наприклад, А. Черняєва) названої доби. Звичайно, постанови, промови посадовців та інші подібні документи того часу варто критично оцінювати, оскільки вони були важливим елементом пропаганди керівництва СРСР.

Мета статті – дослідити характерні риси радянської епохи «застою» в контексті травневої постанови ЦК КПРС 1980 р., визначити негативні тенденції, що мали місце в економіці в останні роки правління Леоніда Брежнєва (1964–1982).

Наприкінці 70-х – початку 80-х рр. ХХ ст. у Радянському Союзі набирала обертів економічна криза, яку так і не вдалося подолати тодішній владі. Брежнєвська олігархія, як писав відомий публіцист-антикомуніст, уродженець України Віктор Суворов (В. Резун), «загрузла в розкоші і корупції, загнавши країну в економічний глухий

кут» [23, с. 11]. Неохоче партійна бюрократія відмовлялася від користування пільгами, несправедливо їй наданими за рахунок переважної більшості населення. Особливо це проявилось в роки Перебудови. З цього приводу цікавим є зміст одного з опублікованих документів. Секретар партторганізації апарату ЦК КПРС К. Могильниченко з глибокою стурбованістю повідомляв, що «у частини відповідальних працівників все ж наростає занепокоєння за свою особисту долю. У зв'язку з майбутньою реорганізацією апарату у працівників виникають питання і соціально-побутового плану. <...> Переконливо просимо Вас надати необхідну допомогу і підтримку у вирішенні цих питань» (К. Могильниченко – М. Горбачову, 29 вересня 1988 р.) [14, с. 159–160]. Проте навіть і в час «великих смут» кінця ХХ століття партеліта могла сподіватися на щедрість за вірну службу партії: «Прошу врахувати міркування т. Могильниченка, – зазначив тодішній очільник радянської імперії, – у вирішенні питання» [14, с. 159]. Бо апарат є апарат. Адже відомо, що у комуністів завжди було особливе ставлення до останнього.

Аби врятувати ціле в особі Системи, невдачі, поразки партійна верхівка впевнено перекладала на плечі окремих осіб і відомства. Ось чому вряди-годи гриміли звинувачення щодо некомпетентності, подеколи халатності низки чиновників і структур. Як відомо, це робилося заради створення серед широкої громадськості помилкового враження: мовляв, брежньєвське керівництво абсолютно не постаріло, воно не може деградувати у зв'язку із «силою» марксистсько-ленінської ідеології. Отже, державно-партійний олімп переконував самого себе, а також численну багатонаціональну спільноту у тому, що у нього ще досить сил та енергії, щоб правити Союзом. Та події наочно доводили інше: процеси всередині держави стали практично некерованими. На нашу думку, за нових умов, що тоді склалися, методи роботи, звичне мислення значної частини чиновництва вже застаріли, були вкрай неефективними, а інколи й шкідливими. Саме життя вимагало кардинальних змін, а до них якраз і не були готові «верхи». Невипадково наприкінці 1980-х рр. радянський історик В. Глозов констатував: «Коли вже в 70-ті роки життя владно зажадало поглиблення реформ, керівництво партії і країни виявилось як у теоретичному, так і в практичному плані не підготовленим для цього» [3, с. 464]. Справді, у середині 1970-х рр. навіть очільник СРСР відмовився від рутинної роботи, переклавши її на підлеглих [1, с. 315].

У цьому контексті цікавими є останні роки правління Леоніда Брежньєва. Нині вже відомо, що на той час генсек державою фактично не правив. «Брежньєв, – написав у своїх спогадах помічник Костянтина Черненка (1984–1985) Віктор Прібітков, – не міг кроку ступити без своїх помічників. Вони брали участь у всіх переговорах, численними свитами моталися з ним по закордонних вояжах і дійшли до того, що перестали виконувати деякі свої основні обов'язки» [19, с. 49]. Підтверджує сказане інший очевидець: «З кожним новим роком довгого правління Генерального [Генерального секретаря ЦК КПРС Л. Брежньєва. – С.Х.] все відчутніше виявлялося всесилля апарату. Багатьом стало зрозуміло, що Брежньєв, особливо в останні роки, повністю у владі свого найближчого оточення, підпорядкований його волі. <...> Комусь було потрібно якомога довше зберегти цю людину на високому посту» [1, с. 315]. Як пізніше і К. Черненка [19, с. 57].

Авантюристи, пройдисвіти, користуючись немічністю вождя, оволоділи державним кермом, заганняючи народ і цілу імперію у глухий кут. Недаремно один популярний російський публіцист назвав найближче оточення Генерального секретаря мафією [24, с. 273]. Можливо, автор книги «Последние хозяева Кремля» і мав рацію.

У той порівняно стабільний час СРСР почав відчувати труднощі з енергоносіями. Настійні заклики зі збереження різних видів палива засвідчили факт назрівання паливної кризи загальносоюзного рівня. І це незважаючи на прибуток, отриманий у результаті загальновідомої нафтової кризи 1970-х рр. на Заході [10, с. 123–124]. Але невдалий розподіл матеріальних благ, а також утримання численних бюрократичних установ привели до значних фінансових втрат, котрі з кожним роком неухильно зростали. Так, постанова ЦК КПРС від 25 березня 1980 р. [16] опосередковано підтвердила нездатність влади подолати кризу енергоносіїв. Окремі зауваження, висловлена критика діяльності деяких міністерств залишилися порожнім відзвуком в океані прорахунків уряду загалом (хоча про це прямо не було сказано).

За таких обставин командно-адміністративна система імітує спробу навести порядок у чиновницькому середовищі. Показова критика роботи окремо взятого відомства мала «виховний» підтекст; водночас розправа повинна була продемонструвати міць «Найголовнішого». Однак, думаємо, цей акт швидше показав слабкість апарату, його недієздатність. Більше того – виявив кризу

тоталітарної влади. Іншими словами, всі її гасла – порожній дзвін у «морі» профанації.

Народне господарство СРСР продовжувало деградувати. Перші симптоми кризи були тривожними. У 1977 р. виступ голови Держплану СРСР Миколи Байбакова (1911–2008) на пленумі ЦК справив негативне враження на очевидців: «Такої тривоги і жорсткості в оцінці економічного стану я не пам'ятаю в його [Байбакова М.К. – С.Х.] виступах. Становище погане. Гірше, ніж можна було припустити, і ніж раніше» [22]. Непродуктивність же дорогого сільськогосподарського виробництва стала наочним фактом [8, с. 205]. Не вирішувалися старі проблеми, а за нові навіть і не бралися. Урядові структури, відповідальні за сільське господарство, перебували в очікуванні дестабілізації. Адже, приміром, із середини 1970-х рр. якісне і недороге м'ясо та ще й без черги стало майже недосяжним для пересічних громадян [11, с. 176].

Сподівання на успішне виконання завдань п'ятирічки не виправдалися. Як наслідок, офіційна агітація вдалася у своїй практиці до широкого застосування популістських заяв. Стурбовані представники управлінських структур прикрилися вміло підібраними фразами, призначеними для одурманення народу, аби приховати від нього недолугість економічної політики. На замовлення номенклатури пропагандисти з натхненням підбадьорювали виснажене багаторічним ентузіазмом населення, підштовхуючи його на нові трудові звитяги. З вуст оптимістично налаштованих агітаторів бажане видавалося за дійсність: «Наша країна вступила в п'ятий, завершальний рік п'ятирічки. Справи і помисли трудівників села спрямовані на те, щоб із честю виконати поточні плани і завдання, створити хороший заділ на майбутнє» [6]. Незважаючи на проведену пропагандистську роботу, 1980 рік, як і попередні роки, не став переломним, оскільки економічні закони диктували свої реалії.

Невирішеність справ на селі і турбувала, і дратувала органи влади. Так, 16 квітня 1980 р. ЦК приймає постанову, де висловлено обурення станом речей у сільській місцевості [15]. Варто звернути увагу, що не до кінця відвертий у розглядуваному питанні партфункціонер Михайло Горбачов опублікував статтю «Актуальні питання сільського господарства та його ефективності» [4]. Більшу частину праці присвячено безмірному вихвалянню соціалістичного способу господарювання. М. Горбачов писав: «Прогресивність і життєва сила соціалістичної системи сільського госпо-

дарства переконливо підтверджені усім процесом розвитку радянського господарства» [4, с. 262]. І мимовільно торкнувся (згадав аж наприкінці), за його визначенням, деяких недоліків. «У деяких колгоспах і радгоспах, – із розчаруванням писав майбутній ідеолог «Перебудови», – знизилася рентабельність виробництва, збільшилися збитки» [4, с. 276]. На наш погляд, це були не поодинокі недовладності, а яскраве свідчення краху ідеї (чи-то міфу) прогресивності колгоспної системи. Хоча не забуваймо про те, в які часи жили ці постаті, і пробачимо їм нещирість, адже за тодішнім загальноприйнятим етикетом потрібно було критикувати вихваляючи або вихвалити критикуючи. Тож недивним виглядало співіснування таких документів, як постанова ЦК від 16 квітня 1980 р. і стаття «Актуальні питання...».

Недоліки колективно-радянського господарства помічали й іноземні економісти. Скажімо, провідний німецький фінансист Фрідріх Вільгельм Крістіанс (1922–2004) також наголошував на проблемах радянського уряду у сільськогосподарській сфері виробництва. «Особливо багато клопоту Радянському Союзу, як відомо, – підкреслював Ф.В. Крістіанс, – додає сільське господарство» [10, с. 125]. Об'єктивний погляд незалежного експерта, переконані, особливо цінний у таких питаннях. Щоправда, і Л. Брежнев не міг не усвідомлювати усю важливість другої провідної галузі народного господарства у житті країни.

Збої у діяльності уряду стали настільки звичним явищем, що навіть партолімп змушений був якось реагувати [22]. Варто зазначити, що приховати застійні моменти у діяльності союзної апаратної машини уже не уявлялося можливим.

До важливих подій досліджуваного періоду доцільно віднести 110-ту річницю з дня народження першого радянського диктатора Володимира Леніна (1870–1924) та завершальний етап п'ятирічного плану (1976–1980). Йшла підготовча робота щодо прийняття нового плану. Керівники підрозділів дуже серйозно ставилися до звітування, тим паче що на той момент загальний звіт роботи системи перебував під контролем керівництва. Тому необхідно було всіх і кожного окремо підганяти, змушувати виконувати і перевиконувати виробничий план. Так, постанова ЦК КПРС від 13 грудня 1979 р. закликала «ставити і розв'язувати назрілі проблеми нашого розвитку...» [21, с. 400]. На хвилину зупинимося на останньому реченні. Спробуємо віднайти у цих рядках розумне зерно. Під «розв'язуванням проблем» малося на увазі таке: шукаючи і знаходячи

правильні шляхи, сміливо долати будь-які перешкоди і, не зупиняючись перед труднощами, йти вперед і вперед. Бо виробничий процес не має права зупинитися, його розвиток повинен бути безперервним, щоб жило суспільство і процвітала держава. Справді, істина відома, але, знаючи її, не кожне суспільство вдало для себе розв'язує складні проблеми.

Потім у постанові ЦК від 13 грудня 1979 р. завдання конкретизуються: «Сприяти мобілізації зусиль на виконання плану 1980 року, створення доброї основи для успішного старту одинадцятої п'ятирічки» [21, с. 400]. Уже в травні 1980 р. став очевидним провал виконання згаданого плану, оскільки традиційно домінували інтереси важкої промисловості. Натомість із високої трибуни XXVI з'їзду КПРС (23 лютого – 3 березня 1981 р.) мали «обов'язково» пролунати бездоганні цифри – показники випуску продукції. Із щоденникових записів працівника апарату ЦК А. Черняєва випливає: «26-й з'їзд КПРС. Вже немає ні проблем, ні критики. Нікого не турбує, як представити невиконання планів, які ідеї розвитку запропонувати» [22].

21 травня 1980 р. ЦК КПРС схвалює постанову «Про стан контролю і перевірки виконання у Міністерстві нафтопереробної та нафтохімічної промисловості СРСР». Її надрукували зі скороченнями через рік у збірнику партійно-урядових документів [20].

У постанові «Про стан...» на початку коротко виділені позитивні сторони діяльності міністерства нафтопереробної і нафтохімічної промисловості (очолював його із 1965 по 1985 р. Віктор Федоров). А приблизно 70 відсотків змісту цього документа присвячено його критиці. Причому у своїй критиці цекісти не завжди досить послідовні та об'єктивні; раз у раз з'являються не зовсім продумані висновки. Їм бракує системності, проте простежується лінія що б там не було засудити міністра і його підлеглих. Члени ЦК не зважали на власні вади, схожі на ті, котрі вони виділили у своїх колег. Загалом уся система потерпала від хвороб, які сміливо викривали у певний момент. Думаємо, щоб дійти відповідних умовиводів, мабуть, не обов'язково було перевіряти діяльність інших, варто лише б оцінити власну. Складається враження, ніби ЦК бажав дистанціюватися від прорахунків інших: мовляв, вони тут ні при чому. Раз критикуємо, значить, не допускаємо подібних помилок; ЦК, так би мовити, вище цього. Напускаючи бездоганність репутації колективного органу з часом легко спростувалася.

Щоб надати значущості постанові «Про стан...», високе зібрання комуністів за традицією навело цитату із промови генсека, де акцент зроблений на кадровій політиці [20, с. 338]. Цитата із промови вождя – своєрідна преамбула, за якою йде поетапна критика міністерства нафтопереробної та нафтохімічної промисловості. «Щирі» моралісти вбачали найбільший гріх, скоєний міністерством, у невирішені організаційних моментів.

Паперотворчість – характерна риса брежнєвської епохи. По-суті, звинувачення ЦК у зловживанні паперотворчістю стосувалося всієї гігантської бюрократичної машини. Рішення уряду, на переконання цекістів, гальмувалися саме через паперову тяганину [20, с. 338].

Автори постанови стурбовано зазначили: «На шкоду конкретній справі працівники міністерства... багато часу витрачають на підготовку численних документів... При цьому багато з них [документів. – С.Х.] мають загальний характер...» [20, с. 338]. Міністерство, стверджувалося в розглядуваному документі, ставило перед виробниками завдання з абстрактними формулюваннями. Іншими словами, чиновники штампували один за одним «опус», не надто переймаючись про наслідки. Та й хіба ж тоді одні вони займалися ганебною практикою?! Навіть профспілки не уникнули цього. «У 40–80-ті роки, – цілком слушно зауважив дослідник А. Кондрацький, – профспілки України (головним чином, на папері), копіюючи партійні органи, займаються всім» [9, с. 155].

На наш погляд, неоднозначним виглядає цекістське трактування найболючішої проблеми радянської системи – планування на виробництві. Як відомо, стрижнем централізовано керованої економіки є виробничий план. Згідно з ухваленим планом урядові структури вказували кожному підприємству, скільки і що виробляти. Заводи і фабрики чітко цього дотримувалися.

У зазначеному партійному документі говорилося, що «завдання нерідко спускаються на місця із запізненням, без всебічної проробки... погано пов'язуються з ресурсами і можливостями підприємств, що наперед прирікає їх на невиконання» [20, с. 338]. І ось тут вони неначе обпеклися. Справді, виробники не можуть виконати план, оскільки він нереальний. Принаймні цифри вигадував не один міністр В. Федоров (1912–1990). Генеральний план спускався «зверху». Не хто інший, як Леонід Ілліч із подачі своїх помічників встановлював планку, котру мало досягти соціа-

лістичне виробництво. І «верхи» не надто турбувало, яким чином завдання буде виконане.

Вочевидь, збагнули й автори постанови «Про стан...» всю серйозність звинувачення; можна сказати, «вчасно» опам'яталися, бо наступною фразою майже перекреслили сказане перед тим: «Набуло великого поширення коригування планів у бік зменшення» [20, с. 338]. От де, ймовірно, справжня причина того, що перший міністр названого міністерства В. Федоров потрапив у немилість. Ні, не паперотворчість і не абстрактні рішення міністерства схвилювало, ба навіть розгнівало брежнєвсько-черненське керівництво, а передусім – намагання наблизити встановлені показники до реальних (тобто виконуваних) меж, дещо послабити тиск на підвідомчі підприємства. Хоча, мабуть, все-таки всезагальна апатія, лінь гальмували спуск директив зверху донизу. Події пускалися відповідальними працівниками на «самотік».

Напевно, функціонери забули старі грішки соціалістичних виробничих відносин, якщо навіть у роки доленосних реформ партпрацівники уперто продовжували захищати командно-адміністративну систему. Скажімо, перший секретар Московського обкому КПРС Василь Конотоп (1965–1985) доводив таке: «Мені видається, що ми не виправдано рано ховаємо планову систему, не удосконалюючи її... передчасно ховаємо... кадрову політику, покладаючись на міфічне добровільне народовладдя без належної дисципліни і суворого порядку» [7, с. 158]. Натомість затаврував «суворий порядок» у своєму виступі на 55 конгресі Міжнародного ПЕН (1990 р., Португалія) перший президент Українського ПЕН, письменник-шістдесятник, кінорежисер Микола Вінграновський (1936–2004): «Зовсім іще донедавна, у так звані застійні часи, скільки було репресовано молодих інакودумаючих талантів...» [2]. Не підозрюючи того, В. Конотоп назвав кілька чинників (напрямів політики), котрі стали причинами розвалу сталінсько-брежнєвської системи.

Це було трохи пізніше. А у 1980 р. так питання не стояло. Ініціатори схвалення постанови «Про стан...» з осудом сприйняли дещо «ліберальну» політику цього міністерства щодо підприємств. Виясняється, вада урядової структури у тому, що остання не повною мірою використала каральні функції у вибиванні високих показників. «Нерідкі випадки, – наголошували апологети, – коли замість вжиття рішучих заходів для подолання відставання у виконанні постанов керівники міністерства, його колегія видають повторні

накази, а з винуватців у зриві встановлених завдань належним чином не питають» [20, с. 338]. Інша справа, якби керівники важливого органу показово наказували «запеклих» винуватців у невиконанні плану. Наприклад, так, як це зробили цекісти. І нехай інші відомства начуваються: їх чекає те саме, якщо вони не витиснуть із товаровиробників усі «соки». Суть же планового устрою економіки висловлена у запропонованому комуністами правилі: «Виявляти більше вимогливості...» [20, с. 340]. Вимогливість, звісно, стосувалася нижчих ланок, а не верховних апаратників. У контексті сказаного є цікавою заувага одного з видатних українських істориків західної діаспори, професора Державного Університету в Акроні (США, штат Огайо) Теодора Мацьківа (1918–2011): «Згідно з комуністичною доктриною кожну економічну невдачу пояснюється тільки тим, що виконавці не хотіли виконати наміченого плану» [12, с. 251]. І далі: «Керівництво тоталітарної влади ніколи не шукало причин своїх невдач у хибних принципах ідеології...» [12, с. 251].

Отже, основна причина ухвали грізної постанови ЦК КПРС полягала у відставанні галузі «від завдань, встановлених п'ятирічним планом» [20, с. 338]. Звідси найбільше упущення у роботі міністерства нафтопереробної та нафтохімічної промисловості, за що й одержало догану, – це «допущене серйозне відставання у виконанні завдань п'ятирічки...» [20, с. 340].

Застосування подвійних стандартів у проведенні політики правлячої еліти проявилось на пленумі ЦК КПРС від 16 листопада 1981 р. Очільник держави, виступаючи перед делегатами, покривив перед ними душею (лицемірити серед однодумців стало звичним явищем): «Говорячи про план на 1982-й, Л. Брежнєв зазначив, що темпи зростання в ньому... помірні. Схвалюючи план, ми строго виходили з реальних можливостей» [18, с. 584]. І тут же настрахав: «Строго ми будемо вимагати його [вищезгаданий план. – С.Х.] безумовного виконання» [18, с. 584]. «Хитромудра», якоюсь мірою підступна, позбавлена всілякої щирості політика тодішнього правителя активно наслідувалася на місцях. Під цим кутом зору і варто розглядати постанову ЦК від 21 травня 1980 р.

З метою остаточно затаврувати працівників державної установи високе зібрання делегатів наводить факт, який давно став традиційним для радянської економіки. «Систематично зриваються, – повідомляли творці постанови «Про стан...», – завдання зі створення і впровадження нової техніки та освоєння нових видів продукції»

[20, с. 338]. Але ж до цього стверджувалося протилежне: «Міністерство проводить значну роботу з розвитку виробництва на базі сучасних досягнень науки і техніки» [20, с. 337]. Ми маємо наочний приклад неприхованої демагогії з боку ЦК.

Суб'єктивна критика виявилася ще в одному відвертому протиріччі. З гордістю, без зайвого сорому, проголошувалося: «Понад третина всієї продукції випускається з державним Знаком якості» [20, с. 337]. А в іншому місці: «Не ведеться належна боротьба за підвищення якості виробів, що стримує технічний прогрес...» [20, с. 339]. Так що ж насправді відбувалося у промисловості: прогрес чи регрес?!

Зрозуміти значення написаного можливо лише за умови знання догматичного способу мислення. Ми маємо нагоду простежити протистояння між ідеологічними установками і реальним станом речей. Слушно зауважив історик В. Глотов у статті «Про деякі уроки історичного досвіду діяльності КПРС у другій половині 50-х – першій половині 80-х років» (1988): «Не подоланий у 50–60-ті роки і різко підсилений у 70-ті – на початку 80-х років розрив між словом і ділом» [3, с. 466]. Нічим не стримане бажання зайвий раз прикрасити дійсність яскравими фарбами постійно наштовхувалося на гнітючу картину реалій. Спроби якось узгодити ці два фактори обов'язково повинні були привести на стежку безкінечних протиріч. Обійти їх було непросто, тому подекуди свідомо або несвідомо автори «Про стан...» змушені лицемірити перед громадськістю. Проте «лист» будь-що дійде до свого адресата, його там зрозуміють. Адже чиновники – люди знаючі. До всяких закодованих «послань» вони звикли, і справжній зміст «листа», без сумніву, зрозуміють.

Зазначимо: ініціатори своєрідного послання точно відзначили головні вади економічного життя вітчизни «розвинутого соціалізму». Нарешті, самі того сповна не усвідомлюючи, своїм висновком виносять жахливий вирок тоталітарному режиму: «Третина підприємств не справляється із завданням з нарощування продуктивності праці, кожний другий робітник у галузі зайнятий ручною працею» [20, с. 339]. Думаючій людині залишалося самостійно дійти невтішних висновків. На прикладі вказаної галузі промисловості можна було судити про стан економіки СРСР періоду застою. Бо, вважаємо, недоліки нафтопереробної і нафтохімічної промисловості відображали виробничі відносини загалом. Отже, цекісти, по суті, непрямом визнали регрес економіки, її, згідно зі все тим же марксистсько-ленінським вченням

(наявність ручної праці), добуржуазний рівень розвитку.

«Зростає незавершене будівництво» [20, с. 339], – друга, а може, перша проблема тоталітарної системи, котру радянському режиму так і не вдалося здолати, що засвідчило його безсилля. Доцільно звернути увагу, що слабкість влади відчувалася особливо у соціальній політиці. Так, офіційна пропаганда ані на хвилину не припиняла обіцяти довірливим громадянам забезпечити кожного з них індивідуальним помешканням. І правлячій партії до пори до часу сходили з рук подібні просторікування. Навіть реформатор М. Горбачов не стримався та пообіцяв вирішити житлову проблему: «Забезпечити до 2000 року кожному сім'ю окремою квартирою або будинком – завдання саме по собі величезне, але посильне» [5, с. 60]. Цю горбачовську обіцянку доцільно порівняти з мегаутопією ще одного реформатора Микити Хрущова (1953–1964) щодо побудови комунізму в Радянському Союзі рівно за 20 років, невиконання якої брежнєвісти згодом заміняли курсом на побудову й удосконалення «розвинутого соціалізму» [25]. Натомість наприкінці існування комуно-тоталітарної системи той же М. Горбачов, за всієї його популярності на Заході, безрезультатно звернувся до провідних держав із проханням надати кредит для порятунку економіки радянської імперії [13, с. 2–3].

Так звикли думати, так звикли обманювати: спочатку сказати правду, мовляв, недоліків безліч, а потім вселити в душі простого люду віру в здійсненність мрії – будете мати те, що заробили. Тож політика самообману стає цілком логічною.

Несміливо цекісти порушили питання і про незадовільне екологічне становище регіону. Винуватцями цього названі керівники урядової установи та виробники. На жаль, цілеспрямованої, поставленої на високому рівні державної екологічної політики на той час не існувало. Злочини, вчинені найближчим оточенням престарілого лідера СРСР проти природи у 1980 році, ще не сповна усвідомлені. Об'єктивний аналіз, безкомпромісна критика попереду. А поки що ЦК обережно натякає на небезпеку назрівання екологічної кризи і відсутність розробленого комплексу дій для боротьби з нею. Щоправда, згодом ціла постанова ЦК буде присвячена питанню забруднення навколишнього середовища. Після Чорнобильської катастрофи партократія змушена визнати: «Екологічна ситуація в деяких районах країни загострюється» (постанова ЦК КПРС від 6 липня 1987 р.) [17, с. 356]. І далі констатація

факту про наявність грубих порушень норм екологічної ситуації [17, с. 357]. Початок загострення екологічної проблеми сягає щонайменше «застійних» часів. Тоді головний керманіч (КПРС) знаходився поза законом, поза критикою, безпідставно присвоївши собі звання «найрозумнішого» (пам'ятаєте сумнозвісний вислів: «Партія – розум, честь і совість нашої епохи»).

Достить посилити контроль, помилково вважали автори постанови, і всі проблеми як «рукою зніме». «Сила і успіх контролю, – повчали вони, – в його масовості... широкій гласності...» [20, с. 340]. Правда, при цьому геть забули про те, в якій державі жили. Думаємо, далеко було радянським громадянам до демократичних свобод, їм хоча б забезпечити належні умови для пристойного життя.

Не бачачи або не бажаючи бачити глибинні причини невиконання плану, представники істеблішменту вказали не на причини, а на наслідки проблеми. Справжня ж трагедія, переконані, полягала у внутрішній природі Системи, її методах роботи, способі ведення господарства, окрім того, у корумпованості чиновницького апарату, злочинній діяльності партократії.

З цього приводу цікаві спогади деяких очевидців. Так, чоловік доньки М. Хрущова, журналіст, публіцист О. Аджубей (1924–1993) пізніше з гіркою писав: «Правління» Брежнєва цілком влаштувало дуже багатьох. Доставали, діяли відкрито. Блоки сигарет, «Мальборо», фінські ковбаси і японські ганчірки отримували ті, хто був ближче до влади. У передноворічні дні Рашидов посилав до Москви дари сонячного Узбекистану, і тоді в обраних московських будинках як за помахом чарівної палички з'являлися на столах гори чудових сушених фруктів, обплетені сітками пахучі дині, горіхи, східні солодоші... Популярними були спеціальні запрошення на відпочинок від Алієва, Медунова, Кунаєва в ті самі особняки, які тепер, як у 1917 році, передають народу. Обрані купували мало не за символічною ціною нові «мерседеси», тягли з-за кордону, знехтувавши митні правила, гори усілякого добра» [1, с. 315].

Спостережливий німець Ф.В. Крістіанс напрочуд точно підмітив і дав свою оцінку радянській системі. Він, зокрема, згадав про один з епізодів корупційного характеру: на важливу посаду заступника міністра зовнішньої торгівлі призначили некомпетентного Юрія Брежнєва, сина генсека. Банкір свідчив: «Із сином Брежнєва я зустрічався неодноразово, але не можу сказати, що це був дійсно компетентна людина... Функціонери

трималися від нього на деякій дистанції або ставилися до нього з поблажливою дружелюбністю. Наскільки я зміг зрозуміти, він не відігравав визначальної ролі. З бесід із ним я дійшов висновку, що його самопочуття було погане. Йому явно подобалися розваги, пов'язані з нічним життям Заходу, але тут він був далеко не самотній. <...> Іноді мені спадало на думку, що було би краще, якби хто-небудь по-дружньому порадив татові Брежнєву залишити синовка вдома» [10, с. 124–125]. Досвідчений фінансист, звісно, критично ставився до функціонування централізованої економіки радянської імперії, небезпідставно вбачаючи саме у Москві «гальмівний механізм» [10, с. 125]. Остаточно «гальмівний механізм» здолають лише на початку 1990-х рр., коли «велетенський колос» самознищиться. Та його руйнівний спадок і понині долають більшість посткомуністичних країн.

Не можна оминати питання ідеологічної кризи. У постанові «Про стан...» сказано: «На партійних зборах міністерства, управлінь і відділів дуже рідко заслуховуються повідомлення комуністів про виконання ними своїх службових обов'язків, вимог Статуту КПРС. Партком... не відреагував на жоден із 94 виступів центральної преси» [20, с. 339]. Формальне ставлення до партійних зборів засвідчило про зневіру навіть «верхів» в офіційній ідеології. Партійні настанови втратили «магічну» силу для більшості комуністів. «Низи» теж не відставали: збори у трудових колективах перетворилися у тяжку повинність (такий собі байдужий формалізм). Тож якщо для «низів» партзбори виглядали як вимушена повинність, то для «верхів» – як ритуал за протоколом.

Отже, у постанові «Про стан...» виділені такі чинники, що привели до зриву цим міністерством союзного плану:

- невдала кадрова політика;
- слабка (не на належному рівні) організаційно-управлінська робота;
- незначний відсоток працівників із вищою освітою;
- майже відсутній партійний контроль.

Непрямо в постанові ЦК КПРС від 21 травня 1980 р. як вирок радянській формі правління звучать такі висновки: держава опинилася в економічній, політичній та ідеологічній кризі. Випущена ж «стріла» влучить (нехай заочно) у найближче оточення Л.І. Брежнєва.

Певно, оприлюднення цієї і схожих постанов не було випадковістю. Ймовірно допустити і таке: мета огласки – дискредитувати в очах широкої

громадськості генсека і його «сатрапів», налякати народ жахливим станом речей в економіці, морально підготувати суспільство до кардинальних змін у політичній сфері. Виходячи із цих міркувань, поява «безсмертного твору» радянської епохи «Про стан...» виглядає вчасно підібраним черговим аргументом щодо усунення «Найвищого». Нехай населення переконається, в яке «болото» потрапила країна, і головне – завдяки кому?!

Здавалося б, після «безпрецедентних» розвінчувань міністерство зазнає принаймні незначних кадрових «пертурбацій». Однак у черговий раз брежнєвська партократія нагадала країні, хто є в ній господарем. Піднята галаслива метушня, по-суті, була спущена на гальма. Атож, чи бачена справа наказувати самого себе: Система не покарає Систему.

Вимагаючи беззастережного виконання наказів вищого керівництва держави, міністерству рекомендували змінити стиль роботи, ліквідувати в найкоротший термін причини зриву п'ятирічного плану. Далі порад влада не пішла, інакше б чиновники могли спотворено зрозуміти зміст заходів, сприйняти акт покарання як грізне попередження іншим. Проте ніхто не збирався зазіхати на «звичаєві права» апаратників. І щоб заспокоїти схвильованих бюрократів, автори «послання» вдаються до ганебного пустослів'я (випробуваного і надійного методу): вживається безліч не вартих мідної монети високопарних слів. Тобто також продовжили процес паперотворчості, даючи зрозуміти: усе залишається на своїх місцях.

Таким чином, головною причиною появи постанови «Про стан...» було невиконання відповідною установою завдань X-го п'ятирічного плану (1976–1980). Реакція партійно-державного керівництва однозначна: винних показово покарати; тільки не по-сталінськи (заслання, розстріли тощо), а по-брежнєвськи (порівняно м'які заходи). Водночас ставилася мета дещо активізувати діяльність бюрократичного апарату, мобілізувати всі наявні сили щодо наведення порядку всередині партії і «дружньої» чиновницької сім'ї.

«Стара гвардія» розгорнула боротьбу за виживання. Для чого і вирішила налагодити відносини з місцевим активом. Можливо, названі «гвардійці» відчули перші ознаки агонії радянської економіки. Центральна влада слабшала по мірі скочування держави у прірву. Небажання втратити владу, прагнення призупинити розвал економіки змусили державно-партійний Олімп в умовах всезагального вихвалання надуманих успіхів соціалістичного виробництва застосувати щодо окремого об'єкта найбільше покарання епохи «застою» – піддати нищівній критиці.

Факти показали: очікуваного результату партократія не отримала. У черговий раз вище керівництво партії і держави продемонструвало перед народами СРСР безсилля що-небудь зробити. Події розгорталися своїм ходом, впливати і коригувати їх у керманців Союзу не було ані сил, ані бажання. А постанова «Про стан...» виявилася нікому не потрібним аркушем паперу, цінність якого тепер визначають історики та працівники архіву.

Список літератури:

1. Аджубей А. Крушение иллюзий: Время в событиях и лицах / А. Аджубей. – М. : Изд-во СП «Интербук», 1991. – 350 с.
2. Вінграновський М. Свобода і суверенність – неминучі: Виступ на 55 конгресі Міжнародного ПЕН / М. Вінграновський // Літературна Україна. – 1990. – № 24 (4341). – С. 8.
3. Глотов В. Про деякі уроки історичного досвіду діяльності КПРС у другій половині 50-х – першій половині 80-х років / В. Глотов // Сторінки історії КПРС: Факти, проблеми, уроки : [Пер. з рос.] / упоряд.: В.К. Горев [та ін.] ; за ред.: В.І. Купцов. – К. : Вища школа, 1990. – С. 452 – 477.
4. Горбачов М.С. Актуальні питання сільського господарства та його ефективності / М.С. Горбачов // Горбачов М.С. Вибрані промови і статті / Пер. з рос. – К. : Політвидав України, 1987. – Т. 1. – С. 261–277.
5. Горбачев М.С. Политический доклад ЦК КПСС XXVII съезду КПСС, 25 февраля 1986 г. / М.С. Горбачев. – М. : Политиздат, 1986. – 127 с.
6. Дело всенародное, забота общая // Сельский календарь: 1980 г. / Сост.: Берзина Л. и др. – М. : Колос, 1979. – С. 3.
7. Демократизация и гласность воскресили нечисть // Вестник Архива Президента Российской Федерации. – 1995. – № 3. – С. 157–158.
8. Задорожній О.В. Процеси розпаду Радянського Союзу: основні тенденції та значення для України / О.В. Задорожній // Право.ua. – 2014. – № 1. – С. 205–212.
9. Кондрацький А.А. Профспілки комуно-тоталітарної України (1945–1985) // 90 років виникнення масового профспілкового руху в Україні: Матеріали наук. конф. «Профспілк. рух в Україні: актуал. пробл. теорії, історії і сучасності», присвяч. 90-річчю виникнення масового профспілк. руху в Україні. Київ, 24

листопада 1995 р. / Федерация профспілок України. Акад. пр. і соц. відносин ФПУ ; [Ред. Трубенко В.С.] – К. : Логос, 1996. – С. 154–157.

10. Кристианс Ф.В. Дороги в Россию : Сквозь бури времени : [Пер. с нем.] / Ф.В. Кристианс. – М. : Междунар. отношения, 1990. – 277 с. : [8] л. ил.

11. Лаас Н. Матеріальне повсякдення населення в українському радянському соціумі епохи «застою» (1965 – 1985 рр.) / Н. Лаас // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика / відп. ред. В.М. Даниленко. – К. : Ін-т історії України НАНУ, 2011. – Вип. 16. – С. 175–192.

12. Мацьків Т. Перспективи «Перестройки»? / Т. Мацьків // Мацьків Т. Англійський текст Зборівського договору з 1649 року та інші вибрані статті / Укр. іст. т-во. – Нью-Йорк – Львів – Київ – Мюнхен: Вид. М. П. Коць, 1993. – С. 250–252.

13. Мюнхен – встреча в верхах // Гутен Таг. – 1992. – № 8. – С. 2–4.

14. Недоброжелательность к Партийному Аппарату // Вестник архива Президента Российской Федерации. – 1995. – № 3. – С. 159–160.

15. О работе Министерства сельского строительства СССР и Министерства сельского хозяйства СССР по снижению стоимости и улучшению качества производственного строительства на селе. Из постановления ЦК КПСС 16 апреля 1980 г. // В.И. Ленин, КПСС об экономии и бережливости / Сост.: Н.Я. Клепач, Л.Н. Лапонкина, М.Н. Тимохин. – М. : Политиздат, 1982. – С. 558–561.

16. О работе Павлодарской областной партийной организации по выполнению постановлений ЦК КПСС об экономии топливных и энергетических ресурсов на предприятиях и стройках. Из Постановления ЦК КПСС 25 марта 1980 г. // В.И. Ленин, КПСС об экономии и бережливости / Сост.: Н.Я. Клепач, Л.Н. Лапонкина, М.Н. Тимохин. – М. : Политиздат, 1982. – С. 554–558.

17. Об экологической обстановке в ряде районов и промышленных центров страны. Постановление Центрального Комитета КПСС 6 июля 1987 г. // Справочник партийного работника / Зав. ред. Л.Ф. Декань. – М. : Политиздат, 1988. – Вып. 28. – С. 356–358.

18. Пленум ЦК КПСС 16 ноября 1981 г. Из речи Генерального секретаря ЦК КПСС Л.И. Брежнева (Изложение) // В.И. Ленин, КПСС об экономии и бережливости / Сост.: Н.Я. Клепач, Л.Н. Лапонкина, М.Н. Тимохин. – М.: Политиздат, 1982. – С. 576–585.

19. Прибытков В. Аппарат / В. Прибытков. – СПб.: ВИС, 1995. – 223 с.

20. Про стан контролю і перевірки виконання в Міністерстві нафтопереробної та нафтохімічної промисловості СРСР. Постанова ЦК КПКР 21 травня 1980 р. // В.І. Ленін, КПКР про контроль і перевірку виконання: У 2-х т. – К. : Політвидав України, 1981. – Т. 2. – С. 337–342.

21. Про 110-у річницю з дня народження Володимира Ілліча Леніна. З постанови ЦК КПКР 13 грудня 1979 р. // В.І. Ленін, КПКР про соціалістичне змагання / Упорядник О.І. Терновий. – 2-е вид., випр. і доп. – К. : Політвидав України, 1982. – С. 399–401.

22. Рапопорт В. Як руйнувалася економіка СРСР за Брежнева. Щоденник працівника ЦК / В. Рапопорт. – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2013/03/26/118013/>

23. Суворов В. Освободитель. Аквариум / В. Суворов. – М. : АСТ, 1996. – 583 с.

24. Табачник Г. Последние хозяева Кремля / Г. Табачник. – Ростов-на-Дону: Проф-Пресс, Харьков : Единорог, 1994. – 607 с.: илл.

25. Шаповал Ю. Незакрита доповідь Микити Хрущова / Ю. Шаповал // Дзеркало тижня. Україна. – 2006. – № 5. – Режим доступу: http://gazeta.dt.ua/SOCIETY/nezakrita_dopovid_mikiti_hruschova.html

26. Щербак Ю. Самостійна, суверенна / Ю. Щербак // Літературна Україна. – 1990. – № 32 (4389). – С. 2.

БРЕЖНЕВСКАЯ ЭПОХА ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ ПОСТАНОВЛЕНИЯ ЦК КПСС ОТ 21 МАЯ 1980

В статье исследованы характерные черты советской эпохи «застоя» (например, в общественно-политической сфере – формализм, популизм, демагогия, засилье идеологических установок) в контексте майского постановления ЦК КПСС 1980 г., а также определены негативные тенденции (спад производства, низкая производительность труда и т. д.), которые имели место в экономике в последние годы правления Леонида Брежнева (1964–1982). Автор доказал, что главной причиной появления постановления «О состоянии...» было невыполнение соответствующим учреждением задач десятого пятилетнего плана (1976–1980). Партийно-государственное руководство прибегло к голословной критике, которая, как утверждает в статье, оказалась безрезультатной. В то же время, считает автор, ставилась цель несколько активизировать деятельность бюрократического аппарата, мобилизовать все имеющиеся силы по наведению порядка внутри партии и чиновничества. Но подобные действия не увенчались успехом.

Ключевые слова: экономика, постановление, олигархия, бюрократия, тоталитаризм, СССР, идеология, коррупция, кризис.

**THE BREZHNEV ERA THROUGH THE PRISM OF THE DECREE
OF THE CC OF CYPRUS ON MAY 21, 1980**

In the article the characteristics of the Soviet epoch of «stagnation» (formalism, populism, demagoguery, domination ideological into social and political spheres) are explored in the context of the Central Committee of Communist Party resolution from May 1980. These characteristics were expressed by negative trends (decline in production, low productivity etc.) that intervened the economy in the last years of Leonid Brezhnev (1964–1982). The author proves that the main cause of the resolution «On the state...» was the failure of the relevant institution objectives of the tenth five-year plan (1976–1980). As it is stated in the article, party and state leadership used unfounded criticism, which produced no effect. However, the author believes that the goal was to intensify somehow the activity of the bureaucratic machine and to mobilize all available forces aiming the restoration of law and order within the party and bureaucracy. But such actions weren't successful.

Key words: *economy, enactment, oligarchy, bureaucracy, totalitarianism, USSR, ideology, corruption, crisis.*